

جاری سازی بانکداری اخلاقی در بستر بانکداری اسلامی

آرش نایب یزدی^۱، علی کاشمیری^۲

^۱ بانک ملت، مرکز تحقیقات استراتژیک

^۲ وزارت امور اقتصادی و دارایی، اداره کل امور اقتصادی و دارایی استان تهران

نویسنده مسئول:

علی کاشمیری

چکیده

در سالهای اخیر مفهوم بانکداری اخلاقی مورد توجه فعالان حوزه بانکی قرار گرفته است. در این نوع بانکداری، بانکها در هدفهای والاتر از بانکداری متعارف، ضمن حفظ تقید به معیارهای متعالی اخلاقی و تعهد به کرامت انسانی، سعی در بهبود شرایط اجتماعی دارند. در این مقاله تلاش شده است تا با بررسی ویژگیهای بانکداری اسلامی و اخلاقی، شباهتها و تفاوتهای آنان مورد مطالعه قرار بگیرد. مطالعه پیش رو با روش تحلیلی-توصیفی با استفاده از دادههای کتابخانهای به بررسی موضوع مذکور پرداخته است. فرضیه مورد بررسی این است که بانکداری اسلامی می تواند به علت گستردگی آموزهها و گزارهها با وجود تفاوتهای بنیادی، در برگزیده بانکداری اخلاقی نیز باشد. نتایج مطالعه حاکی از آن است که بانکداری اخلاقی و اسلامی در بسیاری از اصول اخلاقی با یکدیگر مشابه هستند و اهداف شبیه به هم دارند. اما با این وجود به علت تفاوت در منابع استخراج احکام بین دو نوع بانکداری مذکور تفاوتهایی نیز وجود دارد. به علاوه در صورت جاری سازی کامل بانکداری اسلامی، اهداف بانکداری اخلاقی نیز به طور خود به خود محقق خواهد شد.

کلمات کلیدی: بانکداری اسلامی، بانکداری اخلاقی، نظام اقتصادی اسلام، حرمت ربا.

مقدمه

بانکداری اخلاقی^۱ به عنوان یک مفهوم جدید در سال‌های اخیر در ادبیات بانکداری مورد استفاده بسیاری از کارشناسان قرار گرفته است. در این نوع بانکداری، مسئولیت پذیری، پاسخگویی در مقابل رفتارها، رعایت کامل حقوق انسانی و مشترکاتی مانند محیط زیست از اهمیت بالایی برخوردار است. (قلیچ، ۱۳۹۰). دغدغه‌های اجتماعی همواره لحاظ می‌شود و تنها بر منافع مالی بانک تمرکز نخواهد شد. از بانک به عنوان جزئی از جامعه که مسئولیت‌های اجتماعی خاصی دارد انتظار می‌رود که در راستای تحقق مسئولیت‌های مذکور گام بردارد. بانکداری اخلاقی در قالب مفهوم مسئولیت‌های اجتماعی شرکت‌ها توسط بانک‌ها تعریف می‌شود. مفهوم مذکور شامل انتظارات اقتصادی، قانونی، اخلاقی و بشردوستانه است که جامعه در مواجهه با شرکت‌ها دارد. (کلاسون و دالستروم^۲، ۲۰۰۶). عناصر کلیدی مسئولیت‌های اجتماعی عبارتند از: درک پیچیدگی‌های خدمات مالی، مدیریت ریسک، تقویت اصول اخلاقی در کسب و کار بانکداری، محافظت و حمایت از مشتری و ایجاد کانال‌هایی که امکان انتقال نظرات و شکایت‌های مشتریان را فراهم نماید به طور کلی می‌توان لحاظ منافع اجتماعی و کرامت انسانی مشتریان را در کنار منافع سازمانی بانک‌ها، بانکداری اخلاقی دانست. اگر چه در بعضی منابع به جای بانکداری اخلاقی از بانکداری سبز^۳، بانکداری اجتماعی^۴ و ... نیز استفاده می‌شود اما بانکداری اخلاقی دربرگیرنده بانکداری اجتماعی و سبز نیز خواهد بود و اهداف آن‌ها را به صورت جامع‌تری دنبال می‌نماید. تمرکز بر ارزش‌های اخلاقی و اجتماعی در این گونه بانکداری، محققان بسیاری را بر آن داشته است تا نسبت بانکداری اخلاقی و بانکداری اسلامی را با یکدیگر مورد سنجش قرار دهند. اسلام به عنوان دینی که پیامبر اکرم (ص) آن به منظور به کمال رساندن مکارم اخلاقی مبعوث شده است،^۶ توجه ویژه‌ای به رعایت اخلاق فردی و اجتماعی دارد. تاکید اسلام بر جاری بودن اخلاق در تمامی شئون بشری از جمله فعالیت‌های اقتصادی است. بانکداری اسلامی به عنوان یکی از اجزای نظام اقتصادی اسلام نیز از این قاعده مستثنی نبوده و رعایت ارزش‌های اخلاقی در آن توصیه شده است و حرمت ربا که به عنوان مهمترین شاخصه این نوع بانکداری شناخته می‌شود در زمره ارزش‌های اخلاقی قرار می‌گیرد. در مقاله پیش رو تلاش در جهت بررسی اصول و جایگاه بانکداری اخلاقی در اقتصاد متعارف و بانکداری اسلامی و تبیین شباهت‌ها و تفاوت‌های آنان می‌باشد. فرضیه مقاله بر این مبناست که با توجه به این موضوع که بانکداری اسلامی بر مبنای آموزه‌های شریعت بنا شده است لذا در برگیرنده اصول اخلاقی نیز می‌باشد، بنابراین بانکداری اخلاقی زیر مجموعه‌ای از بانکداری اسلامی تلقی می‌شود. با چنین رویکردی بانکداری اسلامی تنها مبتنی بر حرمت ربا بر نخواهد بود و رعایت کلیه اصول اخلاقی سفارش شده توسط شریعت نیز به منظور جاری سازی بانکداری اسلامی، الزامی است.

در این مقاله پس از ذکر مقدمه مطالعات مشابه مورد بررسی قرار خواهد گرفت. سپس به ویژگی‌های بانکداری اخلاقی رایج در نظام بانکی دنیا اشاره شده است. پس از آن با مطالعه جایگاه اخلاق در بانکداری اسلامی به عنوان یکی از اجزای نظام اقتصادی اسلام، اصول اخلاقی حاکم بر نظام مذکور بیان شده است. سپس نقش بانک در جاری سازی اصول اخلاقی فوق‌الذکر با نگاه به وظایف شاخص یک بانک اسلامی در ذیل اصول اخلاقی نظام اقتصادی اسلام مورد تحلیل قرار گرفته است. حرمت ربا نیز به عنوان تفاوت اصلی بانکداری اسلامی و متعارف از دیدگاه اخلاقی با بررسی آیات و روایات مرتبط، اشاره شده است. در ادامه به منظور بررسی شباهت‌های دو نوع بانکداری مورد مطالعه، اصول و وظایف مشابه در بانکداری‌های اخلاقی و اسلامی و اصول اخلاقی مرتبط در نظام اقتصاد اسلامی ذکر شده‌اند. در خصوص تفاوت‌های دو نوع بانکداری نیز تفاوت در ریشه‌های عقیدتی، حرمت ربا و متغیر بودن اصول بانکداری اخلاقی در مقابل ثبات اصول بانکداری اسلامی عنوان شده است. نتیجه تحقیق نشان می‌دهد که بانکداری اسلامی با وجود تفاوت‌ها نه تنها در بردارنده بانکداری اخلاقی است بلکه به طیف بسیار وسیعتری از نیازهای مادی و معنوی جامعه پاسخگو خواهد بود. البته مستلزم امر رعایت همه جانبه اصول اخلاقی نظام اقتصادی اسلام می‌باشد.

تفاوت اساسی این مقاله با مقالات مشابه، توجه به نقش بانک اسلامی به عنوان یکی از اجزای نظام اقتصادی اسلام در پیاده سازی اصول اخلاقی است. تلاش بر این موضوع استوار بوده است که با بررسی اصول اخلاقی حاکم بر نظام اقتصادی اسلام، وظایف بانک در تحقق اصول مذکور، تعریف شده و از این منظر به اخلاقی بودن بانکداری اسلامی نگریسته شود.

- 1 - Ethical Banking
- 2 - Corporate Social Responsibility (CSR)
- 3 - Classon, & Dahlstrom
- 4 - Green Banking
- 5 - Social Banking

۶- إِنَّمَا بُعِثْتُ لِأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ؛ براستی که من برای به کمال رساندن مکارم اخلاق مبعوث شده‌ام. (پیامبر اکرم (ص)، کنز العمال، ج ۱۳، ص ۱۵۱)

۲- پیشینه تحقیق

ویلسون (۲۰۰۲) تلاش نموده است تا با بررسی چند بانک اسلامی و غیراسلامی شباهت‌های بانکداری اخلاقی و اسلامی را با یکدیگر مورد بررسی قرار دهد. ویلسون با بررسی بانک تعاونی انگلستان به عنوان یک بانک اخلاقی نتیجه گرفته است که بانک‌های اسلامی می‌توانند با رعایت اصول شرعی از چنین بانکی الگوبرداری نموده و اصول بانکداری اخلاقی را رعایت نمایند و باید بیش از گذشته نقش فعالی در جامعه داشته باشند.

تملسانی و ماتیوس^۷ (۲۰۰۲) در مقاله ای با عنوان "بانکداری اخلاقی از نگاه اسلامی"، اصول اسلامی سازی بخش مالیه جهانی را مورد بررسی قرار داده‌اند. تاکید اصلی محققان بر مسئله ربا بوده است و با مطالعه ابزارهای بانکداری بدون ربا چگونگی اجرایی نمودن بانکداری اسلامی در فضای رقابتی را تحلیل نموده‌اند. آن‌ها نتیجه‌گیری نمودند که با توجه به ابهامات فراوان پیرامون مسئله ربا در تئوری و عمل، توزیع عادلانه سرمایه محدود (به عنوان یکی از لازمه‌های بانکداری اخلاقی) توسط مفهوم اسلامی زکات، در سطح جهان قابل اجرا است و مفهوم زکات را به عنوان اساس اصلاحات مالی بین‌المللی مطرح نموده‌اند.

حسن و هاراهاپ^۸ (۲۰۱۰)، کاملا و رمال^۹ (۲۰۱۳) چگونگی انجام مسئولیت‌های اجتماعی را در بانک‌های اسلامی مورد بررسی قرار داده‌اند. در این مطالعات بانک‌های اسلامی به عنوان مطالعات موردی در خصوص رعایت مسئولیت‌های اجتماعی، تحلیل و بررسی شده‌اند.

تقی نتاج، نجف‌پور و بحری (۱۳۹۰) با ارائه اصول هنجاری حاکم بر یک نظام مالی اخلاقی، دلایل فراموشی اخلاق در صنعت مالی و به ویژه بانک‌ها را مورد بررسی قرار می‌دهند و تطبیق عملکرد نهادهای مالی با هنجارهای اخلاقی را ذیل تحقق چهار شرط درک مسئولیت نهادهای مالی، ایجاد قوانین داخلی منطبق با موازین اخلاقی، توسعه مفهوم بازده با رویکرد اجتماعی و حمایت نهادهای ناظر از سهامداران به منظور جبران گذشت آنان از منافع مادی، ممکن می‌دانند. مطابق با پژوهش میدانی انجام شده در این مطالعه، بدنه اجرایی نظام بانکی معتقدند که عملکرد مدیران و کارکنان نظام بانکی منطبق با اصول اخلاقی بوده اما نظام کامل اخلاقی بر نظام بانکداری بدون ربا حاکم نیست.

طالبی و کیایی (۱۳۹۱) با بررسی نقش اخلاق در اقتصاد متعارف و اقتصاد اسلامی، به این نتیجه رسیده‌اند که با وجود شباهت‌ها به علت تفاوت‌های موجود در تعریف اخلاق در این دو تفکر اقتصادی، تفاوت‌های بسیاری در عملکرد آن‌ها وجود داشته و بانکداری اسلامی بسیار گسترده‌تر از بانکداری اخلاقی است.

یوسفی و خیره (۱۳۹۲) با مطالعه جایگاه اخلاق در صنعت بانکداری به تعریف بانکداری اخلاقی پرداخته‌اند. در این مطالعه مولفه‌های اخلاقی حاکم بر نظام بانکی، صداقت، بی طرفی، اعتماد، سازگاری با مقررات بانکی و شفافیت ذکر شده است. مولفان با بررسی جایگاه اخلاق در اسلام و ویژگی‌های بانکداری اسلامی به این نتیجه می‌رسند که بانکداری اسلامی به دلیل مبتنی بودن بر شریعت از جهت اهداف و عملکرد پایبند به ارزش‌های اخلاقی است.

عیوضلو و قلیچ (۱۳۹۳) با بررسی موازین و معیارهای اخلاقی در نظام اسلامی، تعریف بانکداری اخلاقی و بررسی تجربه کشورهای مختلف در اجرای بانکداری اخلاقی به مطالعه ضوابط اخلاقی حاکم در بانکداری اسلامی پرداختند. نویسندگان راهکارهای برقراری نظام اخلاق حرفه‌ای در نظام بانکداری اسلامی را در قالب سه محور تعیین خط مشی اخلاقی، تدوین ضوابط اخلاقی و تدابیر ساختاری مطرح نموده‌اند. در انتها نیز پنج گروه بانکداری اسلامی، بانکداری با مدیریت برتر منابع انسانی، بانکداری مشتری مدار، بانکداری سبز و بانکداری اجتماعی را به عنوان گروه‌های بانکداری اخلاقی معرفی شده است.

۳- بانکداری اخلاقی در اقتصاد متعارف

بانکداری اخلاقی مفهومی است با گسترده ای وسیع که در آن، بانکها در حوزه های کاری بسیار وسیع تر از بانکهای متعارف، ضمن حفظ تقید به معیارهای متعالی اخلاقی و تعهد به کرامت انسانی، سعی در بهبود و حفظ شرایط زیست محیطی، ارتقای وضعیت رفاهی و معیشت آحاد جامعه، افزایش فرصت های برابر و متناسب کسب و کار، به کارگیری منابع مالی در اختیار در پروژه های دوستدار محیط زیست و موثر به حال اجتماع و مسائلی از این دست دارند.

بانکداری با ثبات و اخلاق محور در دهه های اخیر در حال رشد بوده و به یک شاخص مهم در صنعت مالی مبدل شده است. این بانکها فراتر از اقدامات بانکی متعارف، فعالیتهای خود را بر تامین مالی پروژه های محیط زیست و ترویج کارآفرینی اجتماعی و کسب و کار در جامعه متمرکز نموده و توانمندی خوبی در برابر بحران های مالی و استفاده از روشهای جایگزین و متناسب درحوزه های اصلی صنعت بانکداری دارند.

اخلاق مالی نیز یک مفهوم گسترده و منعکس کننده گونه های مختلف جامعه است که در آن متغیرهای اجتماعی و زیست محیطی در تصمیمات سپرده و سرمایه گذاران به شدت اثر می گذارد. (قلیچ، ۱۳۹۰)

اصول مشترکی که در بانکداری اخلاقی می توان ذکر کرد عبارتند از:

۱- بانکداری اخلاقی به منزله یک روش جایگزین برای تأمین مالی افراد و شرکتهای نیازمند. از جمله: افراد و شرکتهای بدون سابقه اعتباری و بدون داشتن وثائق و تضمینات رایج.

۲- تخصیص اعتبار بانکداری اخلاقی به فعالیت های پایدار و با ثبات از جمله فعالیتهای سودآور اجتماعی که به سود کل جامعه و سازگار با محیط زیست هستند، حتی اگر بازده مالی اندکی به همراه داشته باشند.

۳- شفافیت تخصیص اعتبارات.

۴- احترام به همکاری متقابل به معنی شراکت بانک و مشتری (کاربنی، ۲۰۱۱).

بنابراین اهداف اصلی بانکداری اخلاقی را می توان در بهبود شاخص های اجتماعی - نه فقط خود بانک - برشمرد. شاخص هایی مانند اشتغال، کیفیت محیط زیست، شفافیت اقتصادی و... از آن جمله اند.

دکلرک (۲۰۰۷) انگیزه های ذیل را در ظهور اخلاق در بانکداری موثر می داند:

- انگیزه در سطح میان فردی، محلی و جهانی

با وجود این که در دنیای سرمایه داری امروز انگیزه های شخصی حکفرما هستند اما باز هم انسان ها به وجود فیزیکی و رفاه یکدیگر علاقمندند و در تلاش برای یک همزیستی مسالمت آمیز جهانی به فعالیت می پردازند.

- انگیزه شناختن کرامت انسانی به عنوان یک پیش شرط برای توسعه انسانی

انگیزه دیگری که اینجا مطرح می شود به رسمیت شناختن کرامت انسانی^{۱۰} به عنوان یک عامل مهم برای توسعه انسانی برنامه ریزی شده است. این کرامت انسانی از طریق احترام به زندگی شخصی فرد و تحمل آرا و عقاید او حاصل می شود. دکلرک (۲۰۰۷) معتقد است که چگونگی دسترس بودن پول برای همه اقشار جامعه که خود را از طریق تسهیل در اعطای وام، سرمایه گذاری و کمک مالی و ... نشان می دهد به بالا رفتن ظرفیت های ارزش انسانی کمک خواهد نمود.

- انگیزه جستجو برای «معنا» و «کیفیت» در زندگی

"معنا" اشاره به تلاش همیشگی برای درک پدیده ها، از جمله پدیده های معنوی^{۱۱} دارد. "کیفیت" مربوط به ارزش افزوده ای است که خروجی فرایند جستجویی که در آن تصمیم های مهم زندگی گرفته می شود برای ما حاصل می کند. دکلرک (۲۰۰۷) معتقد است بانکداری اخلاقی می تواند عملیات مالی و بانکی را تبدیل به عملیات معناداری نماید که از اصول اخلاقی منحرف نمی شود. بانکداران آگاه و با اخلاق می توانند با توجه به قرار گرفتن در مرکز مهم توسعه اقتصادی - اجتماعی (بانک) با تعامل با مشتریان و ذینفعان خود نیازهای آنان را درک نموده و به یک تعامل و گفتگوی دو جانبه با مشتریان خود بپردازند. هنگامی که این فرآیند دائمی از مشاهده، بازتاب، تبادل متقابل، مسئولیت پذیری، اقدام و گزارش در اشکال خاص سازمانی گنجانده شود، بانکداران اخلاقی وسیله ای ارزشمند به منظور توسعه جامعه در اختیار خواهند داشت که نه تنها خدمت به نیازهای مشتریان خود می کند، بلکه کمک به تحقق نیازهای جامعه به عنوان یک کل واحد می کند.

لازم به ذکر است که "شفافیت عملیات بانکی اخلاقی" یک پیش نیاز برای گفت و گوی باز با مشتریان و جامعه است.

¹⁰ - Human Dignity

¹¹ - Spiritual

با توجه به انگیزه های بیان شده می توان به طور کلی اینگونه بیان نمود که یک بانکدار اخلاقی صرفاً به انگیزه های سودآوری توجه نکرده و به پیامدهای اجتماعی اقدامات خود در تجهیز و تخصیص منابع توجه می کند. با بررسی چند نمونه بانک اخلاقی در دنیا می توان به اهداف عملیاتی بانکداری اخلاقی پرداخت:

جدول (۱) - چند نمونه بانک فعال در حوزه بانکداری اخلاقی

<p>۱- صیانت از محیط زیست: عدم تامین مالی شرکت های آلوده کننده محیط زیست و حمایت از شرکت های حامی محیط زیست.</p> <p>۲- توسعه بین المللی: کاهش فقر با تامین مالی خرد و عدم تامین مالی نهادهایی که حقوق کاری را رعایت نمی کنند.</p> <p>۳- حمایت از حقوق بشر: عدم حمایت از هر نهادی که باعث مخدوش شدن حقوق بشر شود.</p> <p>۴- سرمایه گذاری اجتماعی: حمایت از تعاونی های اعتباری و طرح های مالی اجتماعی</p> <p>۵- صیانت از آسایش حیوانات: عدم حمایت از شرکت هایی که به علت سودآوری از حیوانات استفاده می کنند.</p>	انگلستان	بانک تعاونی ^{۱۲}
<p>۱- حفاظت از شهرت بانک و حسن اعتماد مشتریان</p> <p>۲- حفظ محرمانگی اطلاعات مشتریان</p> <p>۳- صیانت از محیط زیست</p> <p>۴- شفافیت و انتشار دوره ای اطلاعات</p> <p>۵- عدم وجود تبعیض نژادی بین کارمندان و مشتریان</p>	آمریکا	آلیانس بانک ^{۱۳}
<p>۱- وام دهی به پروژه های سازگار با محیط زیست</p> <p>۲- کارآفرینی اجتماعی</p> <p>۳- اعطای وام و سرمایه گذاری با هدف توسعه اجتماعی - اقتصادی</p> <p>۴- راه اندازی صندوق سبز برای حمایت از پروژه های زیست محیطی</p>	هلند	تریودوس بانک ^{۱۴}
<p>۱- توسعه اقتصادی از طریق تامین مالی خرد</p> <p>۲- ایجاد فرصت های اشتغال</p> <p>۳- پرورش مهارت های فقرا و درآمدزایی از طریق استعدادهای نهفته</p>	بنگلادش	گرامین بانک ^{۱۵}

به غیر از بانک گرامین برخی از پیشروترین موسسات امور مالی خرد با اهداف اجتماعی عبارتند از: بانکهای Basix (هند)، Acleda (کامبوج)، Mibanco (پرو)، Findesa (نیکاراگوئه)، Compartamos (مکزیک)، K-Rep (کنیا) و Centenary (اوگاندا). در مجموع در تعریف بانکداری اخلاقی می توان گفت:

نوعی فعالیت بانکی است که علاوه بر داشتن اهداف متعارف نظام بانکی تلاش دارد تا با احترام به حقوق آحاد جامعه، حفظ ثبات نظام اجتماعی اقتصادی، صیانت از محیط زیست و ارتقای سطح اعتماد و اطمینان عمومی به صنعت بانکداری به بهبود کیفیت زندگی افراد جامعه کمک برساند بانکهای اخلاقی، همگی بر پایه ترویج وجوه اخلاقی، انسانی و اجتماعی برپا شده اند. اگرچه در کنار این هدف عمده، سود متعارف و عادلانه ای را نیز مد نظر دارند.

۴- جایگاه اخلاق در بانکداری اسلامی

به منظور مطالعه جایگاه اخلاق در بانکداری اسلامی در ابتدا لازم است که اصول اخلاقی اقتصادی از منظر نظام اقتصادی اسلام مورد بررسی قرار بگیرد و سپس با مرور جایگاه بانک در نظام مذکور، اصول اخلاقی حاکم بر بانکداری اسلامی مطالعه شود.

¹² - Co-operative Bank
¹³ - Alliance Bankshares
¹⁴ - Triodos Bank
¹⁵ - Grameen Bank

۴-۱- اخلاق در نظام اقتصادی اسلام

این نکته ضروری به نظر می رسد که پیش از بررسی جایگاه اخلاق در نظام اقتصادی اسلام، مفهوم اخلاق و نظام اقتصادی اسلام تعریف شود.

دادگر (۱۳۸۵) اخلاق را به معنای عادت، خصلت و خلق و خو معرفی می نماید که به بدی و خوبی کارهای ما می پردازد. اخلاق هم با تحلیل سر و کار داشته و هم با رفتار سر و کار دارد. بنابراین در هر دو حیثه اقتصاد اثباتی و هنجاری قرار می گیرد. معصومی نیا (۱۳۸۶)، نقل از نراقی، (۱۳۷۹، ص ۱۲۰) علم اخلاق را علمی تعریف می کند که "رذائل و راهکار معالجه نفس از آن ها را و فضائل و چگونگی آراسته شدن به آن ها را بیان می نماید."

"نظام در تئوری عمومی نظام ها به مجموعه ای از اجزای به هم وابسته گفته می شود که در راه نیل به هدف های معینی هماهنگ باشند" (چرچمن، ۱۳۶۹، ص ۲۶). نظام اقتصادی یکی از زیرنظام های نظام اجتماعی است که اشاره به بعد خاصی (نه قسم خاصی) از رفتارها و روابط مردم دارد که بر اساس محاسبه هزینه و فایده و به منظور تامین معاش صورت می گیرد. اهداف کلان نظام اقتصادی می تواند عدالت اقتصادی، استقلال، رفاه عمومی، رشد و توسعه اقتصادی و اموری از این قبیل باشد. البته تفسیر و رتبه بندی اهداف با توجه به مبانی اعتقادی و ارزشی در نظام های اقتصادی گوناگون، متفاوت خواهد بود. (میرمعزی، ۱۳۸۰)

حال با توجه به مجموع موارد مطروحه نظام اقتصادی اسلام را می توان به شکل ذیل تعریف نمود:

"نظام اقتصادی اسلام، مجموعه ای از الگوهای رفتاری و روابط اقتصادی در سه حوزه تولید و توزیع و مصرف است که از متن آیات و روایات استنباط می شود. الگوهای مزبور، شرکت کنندگان در نظام اقتصادی را به یکدیگر و به منابع اقتصادی پیوند می دهند و جامعه را به سمت هدف های اقتصادی مورد نظر اسلام رهنمون می کنند." (نظرپور، ۱۳۹۳، ص ۷۲)

حال پس از تعریف نظام اقتصادی اسلام لازم است تا اصول اخلاقی حاکم بر این نظام مورد بررسی قرار بگیرد. یوسفی (۱۳۸۵) اهداف نظام اقتصادی اسلام را در سه سطح عالی (رفاه عمومی)، میانی (عدالت اقتصادی، رشد و امنیت اقتصادی) و عملیاتی (ایجاد فرصت شغلی، تثبیت سطح عمومی قیمت ها) می داند.

در خصوص اصول اخلاقی حاکم بر نظام اقتصادی اسلام، منذر قحف (۲۰۰۰) موارد ذیل را بر شمرده است:

➤ اصل عدالت

در بسیاری از مطالعات انجام شده برقراری عدالت در زمره مهمترین اهداف نظام اقتصادی اسلام بر شمرده شده است. منذر قحف (۲۰۰۰)، منشا اصل عدالت را از برابری آفریدگان در پرستش پروردگار می داند. او توازن در مبادلات، حرمت ربا، حرمت تصرف در مال غیر به باطل و اسراف را از مصادیق عدالت بر می شمرد. در اهمیت عدالت همان که این کلمه و مشتقات و مترادف های آن سومین مفهوم پرتکرار در قرآن کریم می باشد. عدالت در نظام اقتصادی اسلام در تمامی مراحل تولید، توزیع و مصرف، لازم الاجراست. برای مثال گاه به منظور اجرای عدالت نیاز به بازتوزیع ثروت در جامعه است که مفهوم زکات در این جا مطرح می شود. حتی به منظور تامین عدالت، در مال متمکین حقی غیر از زکات قرار داده است تا به نیازمندان برسد.^{۱۶} برخورداری از فرصت های مساوی و عدم محرومیت صاحبان حق از حق خود، از مصادیق بارز عدالت است.

➤ اصل تسخیر

این اصل ناشی از احترام به کرامت انسانی و سپردن بار امانت الهی به او به عنوان اشرف مخلوقات است. با این که اسلام تفاوت در وضعیت افراد را از روی حکمت می داند اما همین تفاوت در قدرت، مکتب و ظرفیت انسان ها را دلیلی در جهت مبادلات و همکاری ها ارزیابی می کند. انسان با تسخیر دیگر آفریدگان خداوند مانند حیوانات، زمین، دریا، کوه و ... در جهت استفاده از منافع مستتر در آن ها گام برداشته و در جهت بهبود رفاه عموم جامعه استفاده مینماید. قرآن بهره برداری صحیح از محیط زیست و استفاده از منابع را حق همه انسان ها می داند: "و اوست آن (آفریننده ای) که همه آنچه در زمین است برای شما آفرید."^{۱۷} یا در جایی دیگر می فرماید: "شما را از امکانات زمین بهره مند ساختیم و وسائل معیشت شما را در آن فراهم کردیم"^{۱۸}. در این آیه خداوند متعال بیان می دارد که وسایل زندگی او در روی زمین فراهم شده است و داشتن محیط زیستی سالم جز حقوق اولیه انسان در زمین است و سراسر کره خاکی زیستگاه انسان است. و مشابه همین

۱۶- وَ الَّذِينَ فِي أَمْوَالِهِمْ حَقٌّ مَّعْلُومٌ لِّلْسَائِلِ وَ الْمَحْرُومِ؛ کسانی که در اموالشان حقی معین برای سؤال کننده و محروم است. (قرآن کریم، سوره معارج، آیات ۲۵-۲۴)

۱۷- هُوَ الَّذِي خَلَقَ لَكُمْ مَا فِي الْأَرْضِ جَمِيعًا؛ سوره مبارکه بقره، آیه ۲۹

۱۸- " وَ لَقَدْ مَكَّنَّاكُمْ فِي الْأَرْضِ وَ جَعَلْنَا لَكُمْ فِيهَا مَعِيشًا "؛ سوره مبارکه اعراف، آیه ۱۰

موضوع در سوره مبارکه الرحمن: "و (خداوند) زمین را برای همگان قرار داد"^{۱۹}. مطابق این آیه، محیط زیست حق همگانی است و همه انسان‌ها در تمام ادوار حیات حق استفاده از آن را دارند، همان گونه که دارای حق استفاده هستند، به همان اندازه نسبت به آن مسئولیت دارند و باید جوابگو باشند به طوری که به حق دیگران لطمه‌ای وارد نکنند.

➤ نوع دوستی در کنار خود دوستی

اسلام در خصوص منفعت شخصی نگاه منفی ندارد و آن را در کنار نوع دوستی توصیه می‌کند. منذر قحف (۲۰۰۰) آیه شریفه سوره مریم؛ "همگی در روز رستاخیز تک و تنها نزد خداوند حاضر می‌شوید"^{۲۰} را به نوعی تاکید اسلام بر منفعت شخصی می‌داند و معتقد است که اسلام انسان را به تلاش مستمر به منظور دستیابی به مصالح شخصی تشویق می‌نماید. اما در عین حال رستگاری انسان از راه بخشش منافع خود به دیگران حاصل می‌گردد. لذا بالاترین خود دوستی وقتی حاصل می‌گردد که به دیگران کمک نماییم. حدیث نبوی مشهوری در این زمینه وجود دارد که بنا به بیان شهید مطهری در کتاب انسان کامل ایشان، شعر معروف سعدی^{۲۱} ترجمه این حدیث می‌باشد:

" مثل اهل ایمان در تو داد (دوستی متقابل) و در تراحم (مهربانی متقابل) مثل اعضای یک پیکر است. پیغمبر می‌فرماید سایر اعضاء به دو وسیله با این عضو همدردی می‌کنند: یکی به وسیله تب و دیگری به وسیله بیخوابی. اعضای دیگر نمی‌خوابند و دائما در تب و تابند. تب، عکس العمل همه بدن در مقابل ناراحتی ای است که در یک عضو پیدا شده است"^{۲۲}.

برای مثال اصل وقف را می‌توان در زمره اصولی دانست که انسان را به نوع دوستی تشویق می‌نماید و اثرات مثبت اقتصادی را نیز به همراه دارد. خداوند در قرآن کریم می‌فرماید: "هرگز به نیکی (کامل) نمی‌رسید تا از آنچه خود دوست دارید انفاق نمایید و هر چه انفاق نمایید حتما خداوند بدان داناست."^{۲۳} بنابراین وقف به عنوان یک عمل اقتصادی خدایسندانه می‌تواند به عنوان یک ابزار بیان نوع دوستی در کنار خود دوستی به شمار رود.

➤ اصل احسان

منذر قحف (۲۰۰۰) اصل احسان را در امور نیکی دانسته که به مقداری بیش از حد واجب و در حد تحسین و تزیین اقدام شود. احسان برگرفته از حسن است که در دو معنای نعمت بخشیدن به دیگری، و احسان در کار و عمل، کاربرد دارد. کسی که علم نیکویی را بیاموزد یا عمل نیکی را انجام دهد، از جمله نیکوکاران به حساب می‌آید. احسان جایی اهمیت بیشتری خواهد داشت که در شرایط سختی و فشار انجام شود. بدین معنی که فرد محسن از حق خود به نفع دیگری گذر کند: "کسانی که در راحتی و سختی انفاق و احسان می‌کنند و دارای عالی‌ترین مرتبه سخاوت در روح و جان هستند، برایشان فرقی نمی‌کند که به آنچه انفاق می‌کنند، نیاز دارند یا خیر، بلکه دوست دارند در راه خدا انفاق کنند، این دسته محسنین هستند"^{۲۴}. در راستای حفظ کرامت انسان‌ها (در توضیح اصل تسخیر به آن اشاره شد) خدا می‌فرماید که احسان نباید همراه با منت باشد: "کسانی که اموال خود را در راه خدا انفاق می‌کنند، سپس در پی آنچه انفاق کرده‌اند، منت و آزاری روا نمی‌دارند، پاداش آنان برایشان نزد پروردگارش (محفوظ) است، و بیمی بر آنان نیست و اندوهگین نمی‌شوند"^{۲۵}.

این آیه نشان می‌دهد در نظام اقتصادی اسلام نیکوکاری مورد پسند واقع خواهد شد که همراه با منت نباشد. علاوه بر اصول مطروحه در این مقاله، در بعضی مطالعات مانند طالبی و کیایی (۱۳۹۱) اخلاق در تولید و تجارت و مصرف به عنوان اصول اخلاقی نظام اقتصادی اسلام ذکر شده است. دادگر (۱۳۸۵) به اخلاق بازرگانی سفارش شده در اسلام مانند اهمیت و ارزش انجام فعالیت‌های تولید مولد و کارآفرین، رعایت اخلاق و درستکاری در مبادله و توزیع مبتنی بر شرع مقدس اسلام (حرمت غرر، بخر و تدلیس)، اخذ سود عادلانه، قیمت‌گذاری متناسب با هزینه‌های تولید و پرداخت دیگر واجبات و مستحبات مالی اشاره می‌کند. ایشان اشاره می‌کند که مطابق با شرع اسلام فعالیت‌هایی مبتنی بر ربا، رشوه، قمار و سفته بازی حرام است. به نظر می‌رسد کلیه اصول اخلاقی مورد نظر نظام اقتصادی اسلام در ذیل چهار اصل بیان شده؛ عدالت، تسخیر، نوع دوستی در کنار خود دوستی و احسان قابلیت طبقه بندی خواهند داشت.

۱۹- "و الْأَرْضَ وَضَعَهَا لِلْأَنَامِ"، سوره مبارکه الرحمن، آیه ۱۰

۲۰- "وكلهم آتیه يوم القيامة فردا"، سوره مبارکه مریم، آیه ۹۵

۲۱- بنی آدم اعضای یکدیگرند که در آفرینش ز یک گوهرند

۲۲- "مَثَلُ الْمُؤْمِنِينَ فِي تَوَادِهِمْ وَتَرَاحِمِهِمْ وَتَعَاطُفِهِمْ مَثَلُ الْجَسَدِ إِذَا اشْتَكَى مِنْهُ عُضْوٌ تَدَاعَى لَهُ سَائِرُ الْجَسَدِ بِالسَّهَرِ وَالْحَمَى"

۲۳- "لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ"، سوره مبارکه آل عمران- آیه ۹۲

۲۴- "الَّذِينَ يُنْفِقُونَ فِي السَّرَّاءِ وَالضَّرَّاءِ وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَاقِبِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ"، سوره مبارکه آل عمران- آیه ۱۳۴

۲۵- "الَّذِينَ يُنْفِقُونَ أَمْوَالَهُمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ ثُمَّ لَا يُتْبِعُونَ مَا أَنْفَقُوا مَنًّا وَلَا أَذَى لَهُمْ أَجْرُهُمْ عِنْدَ رَبِّهِمْ وَلَا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَلَا هُمْ يَحْزَنُونَ"، سوره مبارکه بقره-

۴-۲- جایگاه بانک در جاری سازی اصول اخلاقی نظام اقتصادی اسلام

در بخش پیشین به جایگاه اخلاق در نظام اقتصادی اسلام پرداخته شد. در این قسمت تلاش می‌شود تا با بررسی جایگاه بانک در نظام اقتصادی اسلامی، اصول اخلاقی حاکم بر این نوع بانکداری استخراج شود. میرمعزی (۱۳۸۰) علاوه بر وظایف اصلی بانک‌ها در اقتصاد متعارف در نظام اقتصادی اسلام دو وظیفه "ایفای نقش واسطه در بازار ثواب" و "ایفای نقش واسطه در بازار مشارکت نقدی" را از وظایف بانک های اسلامی می‌داند. در خصوص نقش واسطه در بازار ثواب، منظور همان نقش واسطه گری بانک ها در تجهیز و تخصیص منابع قرض الحسنه است. ایشان هدف از تشریح قرض الحسنه را اعتلای معنوی قرض‌دهنده و رفع نیاز نیازمندان می‌داند. اگر اهداف مذکور را با اصول اخلاقی نظام اقتصادی اسلام تطبیق دهیم به خوبی مشخص است که اعتلای معنوی قرض‌دهنده از طریق جاری سازی اصل "خود دوستی در کنار نوع دوستی" حاصل می‌شود. رفع نیازهای نیازمندان نیز جز از طریق اصل مذکور و اصل اسلامی "احسان" برقرار نخواهد شد. در خصوص نقش دوم مطروحه برای بانک های اسلامی هدف خرید یکباره اوراق مشارکت و سهام شرکت‌ها بیان شده است تا بانک‌ها با فروش آن‌ها به صاحبان سرمایه نقدی کسب سود نموده و از سوی دیگر در تامین مالی پروژه‌های بزرگ و کوچک به طریق آسان تری اقدام نمایند. این امر منابع را در اختیار همگان قرار خواهد داد که بر مبنای اصول اخلاقی عدالت و تسخیر قابل توضیح است. مطابق با اصل اساسی عدالت منابع باید در اختیار عموم مردم قرار بگیرد با توجه به اصل تسخیر استفاده از امکانات دنیا حق همه بنی بشر است. شهید صدر (۱۳۵۸) در خصوص ماموریت بانک در نظام اقتصادی سرمایه داری دو ماموریت اثباتی - مشارکت بانک در فرایند رشد اقتصادی - و هنجاری - تبدیل مقادیر پراکنده وجوه به سرمایه و در نتیجه استمرار و تقویت روابط سرمایه داری در جوامع سرمایه داری - را قائل است. اما در خصوص بانک‌های اسلامی تنها ماموریت اثباتی را قائل است که منجر به تحول در نظام اقتصادی اسلام خواهد شد. بانک اسلامی از لحاظ شهید صدر از دو قالب اقدام به جمع‌آوری وجوه نقد می‌کند:

۱- سپرده قرض الحسنه: سپرده‌گذار علاوه بر بهره مندی از اجر و ثواب ارزش پول خود را نیز حفظ شده می‌بیند.^{۲۶}

۲- سپرده سرمایه‌گذاری: قرارداد بین سرمایه‌گذار و بانک عقد مضاربه خواهد بود و سرمایه‌گذار در سود و زیان با تسهیلات گیرندگان شریک است.

در خصوص تخصیص منابع نیز در مورد سپرده‌های قرض الحسنه، اعطای وام به نیازمندان و فقرا، تامین مالی پروژه های تولیدی مطابق با چارچوب اسلامی جامعه، تامین مالی حداقل وسایل به منظور امرار معاش و ... مطرح شده است. سپرده‌های سرمایه‌گذاری نیز در پروژه های تولیدی با قرارداد مشارکت در سود و زیان به رشد جامعه کمک می‌کند.

مطابق با نظر شهید صدر بانک باید از تامین مالی پروژه های انگل (پروژه های فاقد فعالیت تولیدی و مولد) بپرهیزد و اعتبار سنجی بر مبنای توانایی و بصیرت افراد در تولید و مقدار نیاز آنان به سرمایه باشد. علاوه بر این مشارکت در تامین اجتماعی بانک از طریق اعطای وام مصرفی بدون بهره به فقرا و مستضعفین و ناتوانان صورت می‌گیرد.

در مجموع می‌توان به این جمع بندی رسید که بانک اسلامی با انجام ماموریت اثباتی خود از طریق تجهیز و تخصیص سپرده قرض الحسنه، اصل اخلاقی خود دوستی در کنار نوع دوستی را تشویق می‌کند زیرا سپرده‌گذار با انجام سپرده گذاری قرض الحسنه احساس ثواب و کار نیک کرده و با تخصیص منابع به نیازمندان نوع دوستی خود را نشان می‌دهد. با تخصیص منابع به صورت مشارکت در سود و زیان جلوی فعالیت های سودجویانه گرفته شده و با انجام اعتبار سنجی بر مبنای توانایی تولیدی افراد، آن‌هایی که امکانات مالی کمتری دارند از منابع مالی بی‌بهره نمی‌مانند مطابق با اصل اخلاقی عدالت با افراد مذکور رفتار خواهد شد. بانک نیز با اعطای وام های بدون بهره به افراد نیازمند اصل اساسی احسان را در نظام اقتصادی اسلام پیاده خواهد نمود.

۵- شباهت ها و تفاوت های بانکداری اسلامی و بانکداری اخلاقی

برخی محققین مانند ویلسون (۲۰۰۲) معتقدند که بانک های اسلامی چون به قوانین شریعت پایبند هستند ناگزیر اصول اخلاقی را نیز رعایت می‌کنند. طالبی و کیایی (۱۳۹۱) معتقدند که با وجود شباهت های دو نوع بانکداری اخلاقی و اسلامی تفاوت‌هایی نیز وجود دارند. نویسندگان بیان می‌کنند که بانکداری اسلامی خود یک نظام بانکی مجزاست اما نظام بانکی اخلاقی جزئی از نظام بانکداری متعارف است. از سوی دیگر نفع شخصی در بانکداری اخلاقی در هسته اصلی فعالیت قرار دارد در حالی که اسلام به اخلاق در تمام شئون زندگی خود پایبند است. تفاوت دیگر که مطرح می‌شود در تعریف ارزشهای اخلاقی است. ارزش‌های اخلاقی در بانکداری اخلاقی متغیر و مورد تایید انسان امروز است در حالی که ارزشهای اخلاقی اسلامی متغیر نیست. برخی از دیدگاه‌های نویسندگان مذکور قابل نقد است. این نکته که بانکداری اخلاقی بر نفع شخصی تاکید می‌کند و این محل تفاوت آن با بانکداری اسلامی است تا حدی مناقشه برانگیز است. اصول اخلاقی

۲۶- شهید صدر معتقد است که پرداخت مبلغ اضافه به سپرده‌گذار به منظور حفظ ارزش حقیقی پول ربا محسوب نخواهد شد.

اسلامی مانند خوددوستی در کنار نوع دوستی، نفع شخصی را مردود نمی‌شمارد بلکه آن را در کنار نوع دوستی محترم می‌داند. در ضمن در اهداف بانکداری اسلامی نیز کسب سود فاقد ایراد است اما تنها از مجاری اصول و قواعد اسلامی صورت می‌پذیرد. در بانکداری اخلاقی نیز کسب سود عادلانه مجاز شمرده شده است.

بانکداری اخلاقی نیز برای خود اصولی دارد که می‌توان مانند بانکداری اسلامی آن را یک نظام بانکی جداگانه لحاظ نمود که چارچوب و قوانین خاص خود را دارد. به منظور بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های بانکداری اسلامی و اخلاقی، اصول و اهداف خاص بانکداری اخلاقی را ذکر نموده و رابطه آن با اصول بانکداری اسلامی^{۲۷} مورد بررسی قرار می‌گیرد:

جدول (۲) - شباهت‌های اصول اخلاقی حاکم بر بانکداری اخلاقی و بانکداری اسلامی

۱. تعهد به کرامت انسانی	<ul style="list-style-type: none"> • سپرده گذاری قرض الحسنه • مشارکت بانک در تامین اجتماعی با اعطای وام به نیازمندان • تامین مالی حداقل وسایل به منظور امرار معاش 	اصل احسان
۲. رعایت ملاحظات زیست محیطی در تجهیز و تخصیص منابع	<ul style="list-style-type: none"> • تامین مالی پروژه های تولیدی مطابق با چارچوب اسلامی جامعه 	اصل تسخیر
۳. ارتقای وضعیت رفاهی و معیشتی آحاد جامعه	<ul style="list-style-type: none"> • عدم وام دهی به پروژه های انگل • ایفای نقش واسطه در بازار مشارکت نقدی 	اصل خود دوستی در کنار نوع دوستی
۴. افزایش فرصت‌های برابر و متناسب کسب و کار	<ul style="list-style-type: none"> • حرمت ربا و جلوگیری از تعطیلی تجارت و عدم تعادل جامعه • مشارکت در سود و زیان و جلوگیری از فعالیت های سودجویانه صاحبان ثروت (حرمت ربا) 	اصل عدالت
۵. ترویج شیوه های وام دهی مبتنی بر اعتماد به جای شیوه های رایج اخذ وثائق	<ul style="list-style-type: none"> • وام دهی بر اساس توانایی تولیدی افراد و مقدار نیاز آن ها به سرمایه 	اصل عدالت و اصل تسخیر

در جدول (۲)، اصول و وظایف اصلی بانکداری اخلاقی در ستون اول نوشته شده است. سپس با استفاده از وظایف بانک اسلامی در نظام اقتصادی اسلام (ذکر شده در بخش ۴-۲)، وظایفی در بانکداری اسلامی که می‌تواند در تلازم با اصول بانکداری اخلاقی باشد در ستون دوم مورد اشاره قرار گرفته است. برای مثال جمع‌آوری منابع قرض الحسنه و تخصیص آن به نیازمندان به عنوان یکی از وظایف بانک اسلامی در راستای حفظ و ارتقاء کرامت انسانی است. اصل اخلاقی احسان، به عنوان یکی از اصول نظام اقتصادی اسلام می‌تواند دلیل چنین عملیاتی در نظام اسلامی باشد.

در خصوص ملاحظات زیست محیطی در اصل اخلاقی تسخیر به طور کامل توضیح داده شد که استفاده از محیط زیست برای همگان است و انسان باید در مقابل استفاده نادرست از آن پاسخگو باشد. طبق نظر شهید صدر تامین مالی پروژه ها باید در چارچوب اسلامی باشد که مسئولیت در مقابل محیط زیست نیز از سفارشات موکد در دین اسلام است. رعایت تعادل محیط‌زیست و اصلاح در زمین از مصادیق برجسته عهد و میثاق خداوند با آدمی است بدیهی است نادیده گرفتن چنین عهدی موجب خسران است.^{۲۸}

۲۷- اصول و وظایف ویژه بانک اسلامی (جدا از وظایف بانکداری متعارف) از مقالات شهید صدر (۱۳۵۸) و میرمعزی (۱۳۸۰) استخراج شده است.

۲۸- "وَالَّذِينَ يَنْقُضُونَ عَهْدَ اللَّهِ مِنْ بَعْدِ مِيثَاقِهِ وَيَقْطَعُونَ مَا أَمَرَ اللَّهُ بِهِ أَنْ يُوصَلَ وَيُفْسِدُونَ فِي الْأَرْضِ أُولَئِكَ لَهُمُ اللَّعْنَةُ وَ لَهُمْ سُوءُ الدَّارِ". سوره مبارکه رعد،

در خصوص ارتقای وضعیت رفاهی و افزایش فرصت های برابر برای همگان، یک بانک اسلامی با ممانعت از وام دهی به پروژه های واسطه گری و غیر تولیدی، حرام دانستن عملیات ربوی و ... سبب می شود که از ذخیره سازی غیر متعارف پول (کنز مال) نزد یک عده خاص در جامعه جلوگیری به عمل آمده و تمامی افراد از منابع موجود بهره مند شوند که این موضوع در پناه اصول نعدوستی و عدالت قابل دسترسی است و با اهداف بانکداری اخلاقی نیز قرابت دارد.

در ترویج شیوه های وام دهی بر مبنای اعتماد به جای وثائق در بانکداری اخلاقی، بانک های اسلامی نیز به توصیه شهید صدر نباید تنها به توانایی مالی فعلی فرد توجه کرده زیرا این موضوع با اصل تسخیر که بهره مندی از منابع را حق همگان می داند در تعارض بوده و باید تنها به شایستگی تولیدی فرد و نیاز او به سرمایه توجه نمایند. این موضوع در ذیل اصل عدالت قابلیت جاری سازی دارد. اما با وجود تمامی شباهت های ذکر شده تفاوت های اساسی مابین این دو نوع بانکداری وجود دارد. این "تفاوت های اساسی" در سه محور به شرح ذیل قابل بررسی هستند:

۱. ریشه های عقیدتی بانکداری اسلامی و اخلاقی

منبع اصلی اصول بانکداری اسلامی، قرآن و روایات به جا مانده از پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم)، ائمه اطهار (علیهم السلام) و سایر بزرگان دین اسلام است که بر همین مبنای، علمای دین با فتاوی خود در زمینه اصول جدید بانکداری به اظهار نظر پرداخته اند. لذا اصول و پایه های بانکداری اسلامی از سرچشمه الهی نشأت گرفته است. این در حالی است که بسیاری از این ارزشهای حاکم بر بانکداری اخلاقی بخشی از اعلامیه های شناخته شده بین المللی هستند (دکترک، ۲۰۰۷). مانند بیانیه جهانی حقوق بشر سازمان ملل متحد (۱۹۴۸) و بیانیه در اصول اساسی و حقوق در محل کار سازمان بین المللی کار (۱۹۹۸)، که حقوق اساسی مانند موارد زیر را شناسایی می کند:

- آزادی اندیشه، بیان و عقیده با استفاده از عقل و وجدان که منجر به تامین مالی هنر و فرهنگ، آموزش و پژوهش می شود.
 - حقوق برابر در سطح سیاسی و قضایی، آزادی و حق شرکت در یک جامعه دموکراتیک و حق کار اساسی برای تامین مالی پروژه های جامعه مدنی و برای شرکت در بحث های عمومی در مورد فواید و چالش های مسئولیت مشترک اجتماعی، محترم شمرده می شوند.
 - یک روحیه برادری، بر اساس تفاهم، مدارا و همکاری در زندگی اقتصادی منجر به تامین مالی کارآفرینان اجتماعی به خصوص در زمینه های با اهمیت بالا مانند کاهش فقر، تجارت عادلانه، تولید و ذخیره زیست محیطی می شود.
- برای مثال در خصوص محیط زیست، برنامه محیط زیست بین المللی (unep^{۲۹}) مرجع قانونگذار در خصوص حفاظت از محیط زیست است. قوانین و کنوانسیون های بین المللی زیادی وجود دارد که منشا اصول جاری در بانکداری اخلاقی هستند. پس می توان مهمترین محل اختلاف بین بانکداری اخلاقی و اسلامی را منبع استخراج اصول و قواعد آنها دانست.

۲. حرمت ربا از نگاه اخلاقی به عنوان مشخصه اصلی بانکداری اسلامی

مهمترین تفاوتی که بین بانکداری متعارف و بانکداری اسلامی ذکر می شود مبحث حرمت ربا است. ربا در فقه شیعه عبارت است از: دریافت زیادی در مبادله ای دو کالای همجنس که مکمل یا موزون نیز باشند و یا دریافت اضافی در قرض، با شرط قبلی. (موسایی، ۱۳۸۳، ص ۳۰). در خصوص حرمت ربا در اسلام آیات متعددی وجود دارد که از مشهور ترین آنها در این زمینه آیه ۲۷۵ سوره بقره است: "کسانی که ربا می خورند رفتار و کردارشان مانند شخص جن زده و فریب خورده شیطان است و چون ربا خواران خوب و بد را تمیز نمی دهند می گویند خرید و فروش هم مثل ربا است. با این که خدا خرید و فروش را حلال و ربا را حرام کرده"^{۳۰}. با توجه به تعدد آیات قرآن در مورد حرمت ربا، در این خصوص یقین وجود دارد و از ذکر آنها در این خصوص خودداری می شود.^{۳۱} در خصوص دلایل تحریم ربا دلایل متعددی مطرح می شود که موجزترین آن در قرآن کریم ذکر شده است: "حال اگر (باز گشت از ربا) نکنید باید بدانید که در حقیقت اعلان جنگ با خدا و رسول کرده اید، و اگر توبه کنید اصل سرمایه تان حلال است، نه ظلم کرده اید و نه به شما ظلمی شده است"^{۳۲}. بنابراین پروردگار، ربا را مصادق کامل ظلم می داند که از لحاظ اخلاقی کاملاً نکوهیده است. موسایی (۱۳۸۳) از سه جنبه دلایل حرمت ربا را بیان نموده است که با وجودی که جنبه اخلاقی و اخلاقی - اقتصادی را از جنبه حقوقی تفکیک کرده است اما دلایل ذکر شده در جنبه حقوقی نیز از اصول اخلاقی ذکر شده در نظام اقتصادی اسلام (ذکر شده در بخش ۴-۱) تبعیت می کنند.

29- United Nations Environment Program

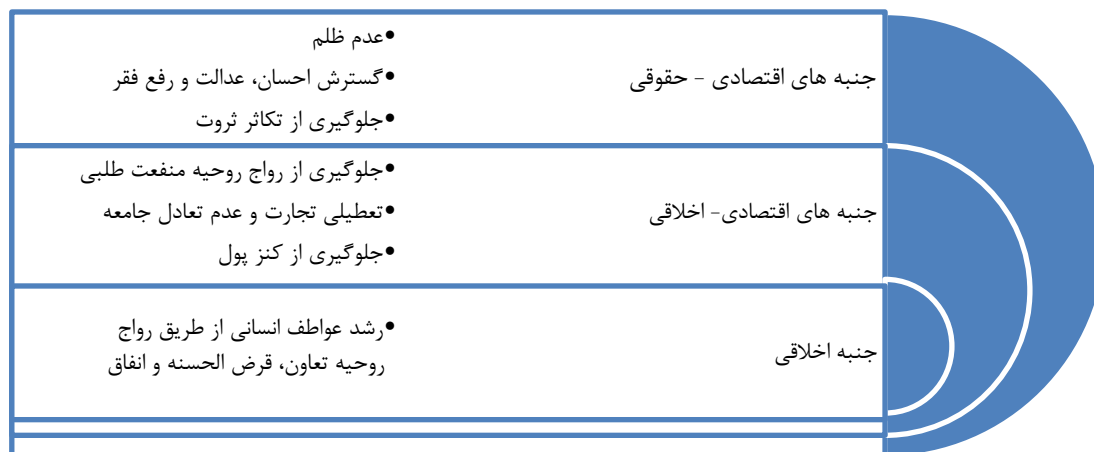
۳۰- "الذین یأکلون الربوا لا یقومون الا کما یقوم الذی یتخبطه الشیطان من المس ذلک بانهم قالوا ائما البیع مثل الربوا و اخل الله البیع و حرّم الربوا..."، سوره مبارکه بقره، آیه ۲۷۵

۳۱- آیات ۳۹ سوره رم، ۱۶۱ سوره نسا، ۱۳۱-۱۳۰ آل عمران، ۲۸۰-۲۷۶ سوره بقره

۳۲- "فان لم تفعلوا فاذنوا بحرب من الله ورسوله وان تبتم فلکم رءوس اموالکم لا تظلمون ولا تظلمون"، سوره بقره آیه ۲۷۹

آن چه که موسایی (۱۳۸۳) به عنوان دلایل حرمت ربا ذکر کرده است در نمودار (۱) قابل مشاهده است. در این نمودار به وضوح نقش پررنگ اصول اخلاقی حاکم بر نظام اقتصادی اسلام قابل مشاهده است. بنابراین با حرمت ربا در بانکداری اسلامی در واقع از اصول اخلاقی اسلامی حفاظت و پشتیبانی خواهد شد.

نمودار (۱) - دلایل تحریم ربا

با توجه به جمیع موارد مطروحه، حرمت ربا از نقاط تفاوت مهم بین بانکداری اسلامی و اخلاقی است. بانکداری اخلاقی در بستر اقتصاد متعارف رشد یافته است که ربا به عنوان یک اصل، پذیرفته شده و خالی از اشکال می باشد. اما در نظام بانکداری اسلامی معاملات ربوی حرام محسوب می شود. با وجودی که حرمت ربا بسیاری از اصول و اهداف بانکداری اخلاقی از قبیل ارتقای وضعیت رفاهی جامعه و ایجاد فرصت های برابر برای جامعه را محقق می کند اما در نظام بانکداری اخلاقی توجهی به ربوی بودن معاملات نمی شود.

۳. متغیر بودن اصول جاری در بانکداری اخلاقی و ثابت بودن آن ها در بانکداری اسلامی

این موضوع نیز بر گرفته از تفاوت در منبع استخراج اصول و قواعد این دو نوع بانکداری دارد. در حالی که قوانین و اصول بانکداری اخلاقی با تغییر موقعیت جغرافیایی، تغییر نگرش انسان ها، تغییر نسل ها، تغییرات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و ... در طی زمان دچار تحولات اساسی می شوند اما اصول بانکداری اسلامی که منشعب از قوانین شریعت است لایتغیر و ثابت است و تنها به مقتضیات زمان و با تشخیص علمای دین بعضی از فروع دین دچار تغییرات خواهند شد. زیرا خطوط کلی دین که اسلام باشد، ثابت است: "دین در نزد خدا اسلام است"^{۳۳}. همه انبیاء مردم را به اسلام (تسلیم در برابر فرمان او) دعوت کرده اند؛ چون اسلام «عندالله» است و هر چه «عندالله» باشد، از دگرگونی و زوال مصون است: " آنچه نزد شماست فنا می شود و آنچه نزد خداست ماندنی است"^{۳۴} پس اسلام امر باقی و ثابت است و لذا اصول مستخرجه از آن نیز ثابت خواهد بود.

۳۳- "إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ"، سوره مبارکه آل عمران، آیه ۱۹

۳۴- "مَا عِنْدَكُمْ يَنْفَدُ وَ مَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ"، سوره مبارکه نحل، آیه ۹۶

۶- جمع بندی و نتیجه گیری

در این مقاله تلاش شده است تا با بررسی اصول حاکم بر بانکداری اخلاقی و اسلامی شباهت‌ها و تفاوت‌های این دو نوع بانکداری با یکدیگر مورد مقایسه قرار بگیرد. در یک جمع بندی کلی موارد ذیل قابل ذکر هستند:

✓ **وظایف بانکداری اخلاقی:** بانکداری اخلاقی در کنار عملیات بانکی متعارف تلاش دارد تا ضمن حفظ و پاسداری از معیارهای متعالی اخلاقی و تعهد به کرامت انسانی، بهبود شرایط زیست‌محیطی، ارتقای وضعیت رفاهی کلیه افراد جامعه، ایجاد فرصت‌های برابر برای همگان به منظور استفاده از منابع مالی موجود در جامعه، کارآفرینی و ایجاد اشتغال را در دستور کار خود قرار دهد. بنابراین سعی می‌کند تا پروژه‌هایی را تامین مالی نماید که به محیط زیست آسیب نرساند، تولیدات مغایر با اصول اخلاقی رایج در جامعه را نداشته و در اشتغال و بهبود وضعیت جامعه سهیم باشند.

✓ **اصول اخلاقی بانکداری اسلامی:** بانک اسلامی یکی از اجزای نظام اقتصادی اسلام می‌باشد. لذا به منظور بررسی اصول اخلاقی حاکم بر بانکداری اسلامی لازم است تا اصول اخلاقی نظام اقتصادی اسلام بررسی شود. چهار اصل عدالت، تسخیر، خود دوستی در کنار نوع دوستی و احسان اصولی هستند که عملیات اقتصادی در یک نظام اسلامی باید با جاری نمودن آن‌ها صورت پذیرد. بانکداری اسلامی نیز با تکیه بر همین اصول با اقداماتی از قبیل تجهیز و تخصیص منابع قرض‌الحسنه، واسطه‌گری در بازار ثواب، مشارکت در سود و زیان پروژه‌های تولیدی (نه پروژه‌های انگل به تعبیر شهید صدر)، رعایت حرمت ربا و... در بالا بردن سطح رفاه اجتماعی جامعه به عنوان هدف عالی نظام اقتصادی اسلام گام بردارد.

✓ **شباهت‌های بانکداری اخلاقی و بانکداری اسلامی:** با توجه به اصول مطروحه در نظام اقتصادی اسلام، این نکته قابل مشاهده است که بسیاری از اهداف بانکداری اخلاقی شباهت قابل ملاحظه‌ای با بانکداری اسلامی دارد. اصولی مانند تعهد به کرامت انسانی، ارتقای وضعیت رفاهی و معیشتی جامعه در بانکداری اخلاقی، ذیل اصول احسان و نودوستی در نظام اقتصادی اسلام و با عملیاتی مانند جذب و تخصیص سپرده قرض‌الحسنه و مشارکت در سود و زیان طرح‌های تولیدی در بانکداری اسلامی قابل دستیابی است. حفاظت از محیط زیست به عنوان یکی از اهداف مهم بانکداری اخلاقی در اسلام توصیه شده و با اصل اخلاقی تسخیر قابل توضیح است. در مبحث وام‌دهی، بانکداری اخلاقی معتقد است که به جای شیوه‌های رایج اخذ وثائق باید روش‌هایی انتخاب شود که افراد با دارایی مالی کم اما با شایستگی برای دریافت وام قادر به اخذ وام باشند. بانکداری اسلامی نیز اعتبار سنجی بر مبنای توانایی تولیدی فرد و مقدار نیاز او به سرمایه را توصیه می‌کند که با اصل اخلاقی عدالت قابل تفسیر است.

✓ **تفاوت‌های بانکداری اخلاقی و بانکداری اسلامی:** با وجود همه شباهت‌ها بین دو نوع بانکداری مورد مطالعه، تفاوت‌هایی نیز وجود دارد. تفاوت اصلی از این موضوع ناشی می‌شود که منبع الهام اصول بانکداری اخلاقی، خودساخته بشر و بر اساس نیاز انسان معاصر بوده است. در حالی که بانکداری اسلامی اصول خود را از شریعت اخذ نموده و منبعی الهی دارد. موضوع دیگر اصل حرمت ربا است که به عنوان مهمترین مشخصه بانکداری اسلامی در بانکداری اخلاقی مطرح نشده است و مورد دیگر این است که تفاوت در منبع اصول مورد استفاده در دو نوع بانکداری، باعث شده است تا اصول بانکداری اسلامی لایتغیر و ثابت بوده و اصول بانکداری اخلاقی با توجه به مقتضیات زمانی و مکانی تغییر نمایند.

نتیجه گیری؛ گستردگی مفهوم بانکداری اسلامی: در انتها می‌توان این نتیجه‌گیری کلی را بیان نمود که بانکداری اسلامی در صورت جاری‌سازی کامل تمامی اصول نظام اقتصادی اسلام بسیار جامع‌تر از بانکداری اخلاقی است و دامنه کاملتری از رفع نیازهای مادی و معنوی بشری را در بر می‌گیرد. بانکداری اخلاقی با وجود تمامی اهداف متعالی که دنبال می‌کند ممکن است با تغییرات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی در طول زمان تغییر کند و از بسیاری از اصول خود فاصله بگیرد اما چنین تغییری هرگز در اصول اخلاقی نظام اقتصادی اسلام و به تبع آن در بانکداری اسلامی رخ نخواهد داد. لذا در صورت جاری‌سازی کامل اصول بانکداری اسلامی، عملیات یک بانک اسلامی، خود به خود اخلاقی نیز خواهد بود.

منابع و مراجع

۱. قرآن کریم
۲. چرچمن، وست ویلیام (۱۹۶۸)، نظریه سیستم‌ها. ترجمه: رشید اصلانی (۱۳۶۹)، تهران: انتشارات مرکز آموزش مدیریت دولتی
۳. دادگر، یدالله (۱۳۸۵)، اخلاق بازرگانی (و کسب و کار) از منظر اقتصاد و اقتصاد اسلامی، پژوهشنامه بازرگانی، بهار ۱۳۸۵، دوره ۱۰، شماره ۳۸، ص ۸۷-۱۲۰
۴. صدر، محمد باقر (۱۳۵۸)، ساختار بانک در جامعه اسلامی، ترجمه: سید یحیی علوی (۱۳۸۹)، ماهنامه بررسی مسائل و سیاست های اقتصادی، شماره‌های ۹ و ۱۰، ص ۵۵-۷۰
۵. صدر، سید محمد باقر (۱۹۵۸)، اقتصاد ما، ترجمه: محمد کاظم موسوی (۱۳۴۸)، مشهد، انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم)
۶. طالبی، محمد و کیایی، حسن، بانکداری اخلاقی: بررسی نقاط مشترک و تمایز آن با بانکداری اسلامی. مجموعه مقالات بیست و سومین همایش بانکداری اسلامی (ص ۱۴۳-۱۵۵)، موسسه عالی بانکداری ایران، تهران، شهریور ۱۳۹۱
۷. عیوضلو، حسین و قلیچ، وهاب (۱۳۹۳)، بانکداری اخلاقی با رویکرد اسلامی؛ ضوابط اخلاقی و تدابیر ساختاری، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران
۸. قحف، منذر (۲۰۰۰)، مروری بر الگوهای اقتصاد اسلامی، ترجمه: سید حسین میر معزی (۱۳۸۵)، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال ششم، دوره بهار، ص ۱۵۷-۱۸۸
۹. قحف، منذر (۲۰۰۰)، دین و اقتصاد: نظام اقتصادی اسلام و علم تحلیل اقتصادی، ترجمه: سیدحسین میرمعزی (۱۳۸۴)، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال پنجم، دوره تابستان، ص ۱۵۷-۱۷۸
۱۰. قلیچ، وهاب (۱۳۹۰)، بانکداری اخلاقی در جهان، ویژه نامه بانکداری اسلامی، ص ۶۶-۷۱.
۱۱. مطهری، مرتضی (۱۳۹۲)، انسان کامل، تهران: نشر صدرا
۱۲. معصومی نیا، غلامعلی (۱۳۸۶)، اخلاق اقتصادی (مبانی بینشی، آموزه‌ها و آثار)، فصلنامه علمی پژوهشی اقتصاد اسلامی، سال هفتم، شماره ۲۶، ص ۱۱۹-۱۴۶
۱۳. موسایی، میثم (۱۳۸۱)، ربا و کاهش ارزش پول، تهران: دانشگاه تربیت مدرس
۱۴. میرمعزی، سید حسین (۱۳۸۰)، جایگاه بانک در نظام اقتصادی اسلام و الگوی مناسب آن، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال اول، شماره دو، ص ۵۵-۷۷
۱۵. نظریور، محمدنقی و موسویان، سید عباس (۱۳۹۳)، بانکداری بدون ربا (از نظریه تا تجربه)، قم: دانشگاه مفید؛ تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام
۱۶. یوسفی، احمدعلی (۱۳۸۵)، ابهام در اهداف نظام اقتصادی اسلام و ساماندهی آن، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال ششم، دوره پاییز، ص ۱۰۲-۱۲۶
۱۷. یوسفی شیخ رباط، محمدرضا و خبره، شیما (۱۳۹۲)، مواضع اخلاقی در بانکداری اسلامی و تاثیر آن بر عملکرد بانکی، دوفصلنامه پژوهشهای مالی اسلامی، سال اول شماره دوم، پاییز و زمستان ۱۳۹۲، ص ۷-۱۶

18. Carboni, Valerio (2011). Banking on Ethics. CRBM-Per La Riforma Della Banca Mondiale, Italy

19. Classon, J, & Dahlstrom, J. (2006). How Can CSR Affect Company Performance? A Qualitative Study of CSR and Its Effects. Master Thesis Business Administration, Faculty of Economy, Communication and IT, Karlstad University.

20. De Clerck, Frans (2009). Ethical Prospects. Springer Netherlands, pp.209-227

21. Hassan, A, & Harahap, S.S. (2010). Exploring Corporate Social Responsibility Disclosure The Case of Islamic Banks. International Journal of Islamic and Middle Eastern Finance and Management, Vol 3(3), pp. 203-227 (Emerald Group, UK).

22. Kamla ,Rania, & Rammal ,Hussain G. (2013) .Social reporting by Islamic banks: does social justice matter?. Accounting, Auditing & Accountability Journal, Vol. 26 Iss: 6, pp.911 – 945
23. Tlemsani, Issam, & Matthews, Robin (2002). Ethical Banking: the Islamic View. Kingston Business School, London
24. Wilson, Rodney (2002). Parallels Between Islamic and Ethical Banking. Review of Islamic Economics, oo . I I, pp. 51-62.

